

Ára: 50,-Ft

Index 25,563

MAGYAR ZENE

19 **2** 91

lódik a párosító játékkal: *Nyugat-Magyarország*. Ez az összekapcsolódás nem azt jelenti, hogy Nyugat-Magyarországon nincsenek nem tipikus párosító dallamok és szövegek, s azt sem jelenti, hogy ezeket kizárólag a párosító szokás, tehát a „megy a kosár”-játékhoz éneklük. Ellenkezőleg, nagyon sok nem tipikus dallam és szöveg él itt is, egyedi dallamok és szövegek is, valamint más alkalmakkor is, és minden alkalmon kívül, mint szórakoztató zene is létezik. Azt jelenti csupán, hogy ez az a vidék, ahol a néprajzi követelmények (cél, idő, hely), s a zene és szöveg kizárólagossága bizonyos mértékig valóban fennáll. Ez az alapja annak, hogy más vidékek énekeit pusztán dallam és/vagy szöveg alapján párosító nótának tartsunk, és hogy más vidékek játékait, amelyekben nincs párosító ének, összekapcsoljunk egy énekes rítussal.

A párosító mint rítus, csak Nyugat-Magyarországon létezik, akár csak a regölés, balázsolás, lucázás, gergelyjárás és a farsangi játékok – a többi ennek kisugárzása, csökkentett szokásszerűséggel.

A Kárpátmedence északnyugati területének kitüntetett szerepe van a *diatonikus szokásdallamok* elterjedtségében. Kérdés, hogy ennek mi a kapcsolata e dallamstílus magyarországi jelenlétével? Ugyancsak történeti kérdés, hogy e dallamstílus három, más elterjedtségű fajtája: az *általános gyermeknóta*, a kelet-magyarországi *hangszeres tánczene* idetartozó része, s a nyugatmagyarországi központtal általános elterjedtségű ún. *dudanóta* milyen szálon kapcsolódik ehhez az északnyugati kapuhoz?¹

JEGYZETEK

¹ „Szomjas-Schiffert György: Az új stílus (rondó-forma) kifejlődése a magyar és a cseh-morva népzeneben. Ethnographia 1978. 26. l.

VARGYAS LAJOS:

LÍRAI NÉPDALAINK

Elnézését kérem a hallgatónak, hogy olyan témáról beszéljek, ami részletesebben kidolgozva könyvben is megjelent. (MN V. 1988, 427–565.) De minthogy tapasztaltam, hogy nem igen jutott el népzenei érdeklődésű kollégáimhoz, érdemesnek gondolom itt röviden összefoglalni legfontosabb részleteit.

Kevesen tudják, hogy ha egy énekes több versszakot énekel egy dallamra, az sosem állandó együttes, még ha hangulatilag összeillő és hatásos is. Legtöbb népdalunk ugyanis egy versszakból áll, s ezeket az egyversszakos szövegeket rakják össze az énekesek különböző „együttesekbe”. Igen sokszor össze-nem-illően, de sokszor hatásosan. Az össze-nem-illőket mindenki felismeri, az összeillőket viszont elfogadja állandónak. Lássunk néhány ilyen sikerült összeillesztést, s figyeljük meg benne az „Annyi bánat a szívemen” gondolatot, hányféle környezetben tűnik fel a változatokban:

1. Erdő nincsen zöld ág nélkül, Az én szívem bánat nélkül. Akármerre vessem fejem, Mindenütt búval kell élnem.

2. Olyan bú van a szívemen, Kétrét hajlott az egeken. Ha még egy rét hajlott volna, Szívem ketté hasadt volna.

3. Elbujdosnám, de nincs kivel. Kenyerem sincsen, amivel. Kérnék kőcsön, de nem adnak, Mert tudják, hogy szegény vagyok.

1. Annyi bánat a szívemen, Kétrét hajlott az egeken. Ha még egyet hajlott volna, Szívem kettéhasadt volna.

2. Én elmegyek közületek. Isten maradjon veletek. Tőlem több panaszt nem hallasz, Kit hallottál, avval maradsz.

3. Akkor jussak én eszedbe, Mikor kenyér a kezédbe. Akkor se jussak egyébről, Csak az igaz szeretetről.

1. Hozd fel Isten azt a napot, Hogy süsse fel a harmatot.:/
2. A harmatot a mezőkről, A bánatot a szívemről.:/
3. Felsütött a nap sugára Minden ember ablakára.:/
4. Én Istenem, mi az oka, Az enyémre nem süt soha.:/
5. Ojan bú van a szívemen, Két rét hajlott az egeken.:/
6. Ha még egy rét hajlott volna, Szívem kettéhasadt volna.:/

Idézhetnénk még számos mást is. És a mellette szereplő bármelyik versszakkal megtehetnők ugyanezt. A Kodály–Vargyas anyagában és a Magyarság Népzeneje gyűjteményében együtt egyversszakkal előadott dal van 255, alkalmilag összeillesztett több versszakos 563, és valóban többversszakos, összefüggő 235. Pedig ezeket a gyűjteményeket zenei szempontok szerint hoztuk össze, a szövegválogatás nem lehetett irányadó, s így valószínűleg az átlag-arányokat képviseli. Igazi összefüggés van pl. a „Sej a Tűri réten” ismert dalában: 2. Mit csinálsz te kislány... 3. Nem való az néked piros-barna kislár y...

Általában egy dallam összegyűjt maga köré számos ráénekelhető szöveget, különösen a légkedveltebb 8-as, 6-os, 7-es, 12-es típusok, s ugyanígy egy-egy ilyen szöveg számos dallamot gyűjt maga köré, vagyis különböző dallamokra hallhatjuk énekelni.

Vannak azután különleges formák – nevezzük akár dallamformának, akár szövegformának – pl. 2x6+6+4 és hasonló, vagy refrénes formák: ezekre igen kevés, néha egyetlen szöveg énekelhető. S csak éppen megemlítem, hogy az előbbi szövegben levő sorismétlés igen archaikus sajátság. Gyimesben, Moldvában még él. Ugyancsak archaikus a még sokszor előforduló betűrím, mfg a rím újkori sajátság. (Régies balladáinkban még nincs meg.)

Fontos sajátsága népdalainknak a virág-, gyümölcs- és szín-szimbolika, amit sokáig nem ismertek fel, és összefüggéstelen-értelmetlen szövegnek tartották az ilyen versszakokat. Így pl. a rózsza mindig a szerelmet sőt a szeretőt jelenti. Világos ez abban a dalban, hogy „Hej rózsza, rózsza ékes vagy, Hajnali csillag-fényes vagy. Egyenes vagy rózsám, mint a nád, Nekem rendelt az édesanyád.” Vagy: „Gerencséri ucca, végig piros rózsám... Le is szakasztottam, El is hervasztottam. Gerencséri leányokból egyet választottam.” Magát a szerelmet jelenti a következő:

Rózsát ültettem a gyalogútra. Hogy szeretlek, csak az Isten tudja. Megtagadom apámat-anyámat, Mégsem hagyom árván a babámat.

De mért ültet valaki szerelmet jelző rózsát a gyalogútra?

Megmondja egy másik szöveg: „A bolhási kertek alatt De sok gyalogutak vannak. Minden legény egyet csinál, Aki a babájához jár.” Vagyis ismerni kell az egész népköltészetet, s akkor mindenre kapunk magyarázatot. Sőt néha egy-egy népdal maga is megmagyarázza:

Nem ám az a rózsza, Ki a kertbe nyílik,
Hanem az a rózsza, Ki egymást szereti.

A rózsához hasonlóan szerepel a rozmarin, az ibolya, rezed, tulipán. Pl.:

Amoda le van egy erdő, Jaj de nagyon messze van.
Kerek erdő közepibe két rozmarin-bokor van.
Egyik hajlik a vállamra, másik a babáméra.
Így hát kedves kisangyalom, enyém leszél valaha.

Vagy:

Kék ibolya búra hajtja a fejét. Égi harmat nem öntözi a tövét.
Szállj le harmat kék ibolya száraz tövére:
Most akadtam egy igaz szeretőre.

Ilyen finom erotikát tud rejtegetve kifejezni egy ilyen virág-szimbólum. Tulipánra:

Arra alá a boronya-szélen Kinyílt a tulipán a borozda-szélen.
Egy-két szál, három. szál. Kutyá voltál, rózsám, megcsaltál.

A barázda-szélén nem nyílik tulipán, de ott történhet a „megcsalás”.

Ugyanígy adnak tudunkra erotikus vagy szerelmi jelentést gyümölcsökkel, almával, szilvával. A félbevágott alma pl. visszautasított szerelmet jelent.

„Mit nekem egy almát kétfelé vágni. Mit nekem a szeretőmtől elválni.” De ha nincs elvágyva, akkor jó a szerelem: „Három alma egy tányérba, mind piros. A legénynek lányhoz járni nem tilos.” Vagy a szilva:

„Éva szívem, Éva, most érik a szilva. Terítve az alja, Fölszedjük hajnalba. Bárcsak ez a hajnal sokáig tartana, Hogy a szerelemnek Vége nem szakadna.” Itt világos az értelme, de már a következőben nem mindenki érthette, miért bús a legény:

„Túl a vizen, Tótországon Szilva terem a zöld ágon. Szakasztottam, de nem ettem. Búra teremtett az Isten.

A színek közül a piros a jó (szerelem), mint láttuk a „piros almá”-nál, a sárga a szerelem megromlását jelenti. Csak egy példát:

„Sárga virág, ha leszakasztanálak? Mit mondanál, rózsám, ha elhagynálak? Mit mondanék? Ha így hozta az idő. Ritka már az igaz szívű szerető.”

Még a szimbólumnál is nehezebben ismerték fel a jelentését a *természeti kezdőképnek*: pedig az egy érzellemmel, emberi sorssal vagy magatartással párhuzamba állított *hasonlat*.

„Meg kell a búzának érni, Mert mindennap új szél éri. Meg kell szívemnek szakadni, Mert mindennap új bú éri.”

Vagy:

Elhervadt citrusfa a magos hegytetőn.
Én is elhervadtam a börtön fenekén.”

Persze, sok elrontott, vagy elhomályosult értelmű ilyen kezdőkép is van, mert lassan a nép is elfelejtette a jelentését. De hogy régi, sőt honfoglalás-előtti örökségünk, azt bizonyítja a sok keleti hasonló szerkezet, mfg nyugaton ez ismeretlen. Vikár cseremiszt kötetében 24% ilyen, a csuvasban 20%.

Általában a népköltészetre jellemző az áttételes fogalmazás. Pontosan érzik, hogy a költői fogalmazás nem lehet a mindennapi beszéd, csak az azon felülemelkedő, az áttételes. Ha azt akarja kifejezni valaki, hogy mért nem jutott neki siker a szerelemben, egész más szavakkal fogalmazza meg: „Szerelem, szerelem, átkozott gyöttelelem, Mért nem virágoztál minden fa tetején. Minden fa tetején, cédrusfa levelén, Hagy szakasztott volna minden szegény legény. Lám én szakasztottam, de elszalasztottam...” Ha pedig azt akarja mondani, hogy másnak jól van dolga, „nekem” a mindenkivel behelyettesíthető én-nek rosszul, akkor azt mondja: „Felsültött a nap sugára Minden ember ablakára. Jaj Istenem, mi az oka, Nem süt az enyimre soha.” A konkrétságot ezzel a magasban lebegő fogalmazással szemben az biztosítja, hogy mindig valakihez intézik, valami megszólítással kezdik a mondanivalót. Gesztus-költészet ez, valakihez fordul – mindnyájunkhoz – még akkor is, amikor a világhoz vagy a képzeletbeli társához fordul: csillaghoz, madárhoz.

Hegyek-völgyek között állok, A szívem öli a bánat.
Hegyek-völgyek álljatok meg: Hagy panaszkodjak nektek.

Más:

Aj sirass, édesanyám, mfg előttem járok, Mer aztán sirathatsz, ha tőled elválok...”

Vagy:

Madárka, madárka, Csácsogó madárka,
Vidd el a levelem Szép magyar hazámba!

Vagy:

Fényes csillag, Jaj de sokat utazol!
Nem láttad-e a rózsámat valahol?

Vagy:

Csillagok, csillagok, szépen ragyogjatok!
A szegény legénynek utat mutassatok!

A magasban lebegő fogalmazás eljut az irreális sőt szürreális képekig. Mikor például azt halljuk:

Ucca, ucca, bánatucca, Bánatkővel van kirakva.
Az én rózsám kirakatta, Hogy ne járassak rajta.

Már hallottuk az első példák között az égen kétrét hajló bánat szürreális képét. Nem kevésbé szürreális a következő:

„Bánat, bánat, csukros bánat, Mér raktál szívmemre várat?...”

Vagy:

„Mikor a bút felosztották, Háromfelé szakasztották.
Nekem a nagyobbját adták, Hogy ne kelljen többet osszák.”

Vagy:

Nem arról hajnallik, amerről hajnallott. :/
Magam sorsa felől szomorú hírt hallok.” :/

De ez a valóságon túllépő hajlam megmarad akkor is, ha a fogalmazás nem megy túl a valóság képein, csak az emberi hozzáállás teszi irreálissá:

Ha folyóvíz volnék, Bánatot nem tudnék. :/
Hegyek-völgyek között szép csendesen folynék. :/
Martot mosogatnék, füvet újítanék. :/
Szomjú madaraknak innok adogatnék. :/

Maga ez a sorismétlés is valóság-felettivé teszi a szöveget: kétszer mondani nem a közlés végett kell, hanem azért, hogy a szép szöveget még egyszer halljuk, nyomatékot adjunk neki. S ezt nemcsak mi, magyarok érezzük így: szlovákoknál, sőt franciáknál is igen gyakori ez a régi szövegekben.

Vessünk azért talán egy pillantást szövegeink időbeli kapcsolataira is. Már hallottuk a természeti kezdőképpel kapcsolatban, hogy honfoglalás előtt kellett már ismernünk. A szín-, virág- és gyümölcs-szimbolikát a középkori európai népköltészet sőt magas költészet is használta és ismertette meg a magyarsággal. De tanultunk a középkorban mást is, főleg franciáktól: a Zabvető éneket, a „Három huszár a csárdában”-t, a Hajnali énekeket: „Szól a figemadár. Mingyár megvirrad már. Fordulj hozzám, rózsám! Majd magad maradsz már”; és a refrénnel megszakított szövegű dalokat: „Csákváron volt egy kápolna. Csákváron volt egy libidoni labdon, Labdonia Libidon kápolna.” Sőt még az Archipoéta híres dala, a „Meum est propositum in taberna mori” is fennmaradt népünk emlékezetében: „Életemnek végőráját töltöm a kocsmában.” Továbbmenve csak egy-egy példát idézek.

XVI–XVII. sz.: Az átalakult szaffikusok AAb+bc formája:

Ó mely sok hal terem a nagy Balatonba.
Minden ágon egy mérő makk az Bakonyba.
Örül ott a halász, rikkangat a kanász
Örömébe.

XVIII. sz.: Kuruc szövegek. De van följegyzés egy alkalmi fogalmazásról, amiből lett végül a „Megállj pajtás, hogy panaszolom el sorsom” szomorú katonanótája.

XIX. sz.-ból számos költő, Czuczor, Petőfi és mások verse és más, korábban följegyzett – nem népi – szövegek maradtak fenn. Czuczoré: „Kalpom a Tiszán úszkál”. Végül az új stílus kialakulása egy sor új szöveg születését hozta magával. Mindössze 7–8 olyan szöveget énekeltek új stílusú dallamra, ami régi dallammal is együtt járt. A többi mind új, együtt született a dallamokkal, különösen a hosszú sorokból állókkal.

Vagyis szövegeink is azt a történeti utat járták meg, amit dallamaink. S ami még fontosabb: ugyanaz a magas szépség-ideál valósul meg bennük is, mint legszebb dallamainkban.

SÁROSI BALINT:

EGY „JAJ-NÓTA”

A „Marosszéki Táncok” 2. epizódja témájáról tudjuk, hogy annak eredetijét az Udvarhely megyei Kápolnás-Oláhfaluban Elekes Tamás nevű falusi klarinétostól, „Cigánynóta” címmel, Vikár Béla vette fonográfhangra. A felvétel részletes lejegyzését Kodály készítette el – talán már a zeneszerzői felhasználás elsődleges céljával. A partitúra sokat idézett ajánló szavainak utolsó mondata (Brahms Magyar táncaira utalva) így hangzik: „A Marosszéki Táncok messzibb múltban gyökereznek: az egykori Tündérország képét idézik fel.”

Mit keres egy cigánynóta az Erdély aranykorára emlékeztető zeneműben – teheti fel valaki a laikus kérdést. De kérdezhetünk szakszerűbben is: mi köze ennek a dallamnak az erdélyi magyar zenei hagyományhoz?

A dallam az ún. jaj-nóták csoportjába tartozik. A találó jaj-nóta név Kodálytól származik, de magukra a jaj-nótákra, ezekre a fellazított és általában kitágított szerkezetű, gyakran tánc közben, hangszerkíséret mellett énekelt lírai dalokra, mint ismeretes, először Bartók hívta fel a figyelmet. „Kevés anyag” birtokában ő még úgy tudta, hogy a jaj-nóta féle csupán Szilágyiban, Szatmárban és Maros Torda északi részén a román népzeneben terjedt el¹. A gyűjtések mai mennyisége és térképe viszont arról tanúskodik, hogy a jaj-nóták elsősorban és jellemzően a Székelyföldön és a közép-erdélyi magyarság közt fordulnak elő.

Paksa Katalin 1977-ben áttekintő elemzést és összefoglalást készített a jaj-nótákról², de a velük kapcsolatban felvetődő kérdések részletes tisztázása – különösen hangszeres oldalról – még jövőbeli feladat. Egyetlen jaj-nóta típus bemutatásával, az alábbiakban e feladat teljesítéséhez próbálok hozzájárulni.

A feldolgozásban Kodály eredeti hangfelvétel kottáján úgyszólván nem változtatott. Az epizód végén azonban, szóló nagybőgőn, a futamokkal és díszítésekkel teljes előadásnak mintegy tartalmi kivonatát adja. E kivonat azonban csak fele az egész dallamnak. (Az eredeti lejegyzés első „versszakáról”, annak egyvonalas g-re transzponált vázlatáról és a kivonatról l. az 1/abc kottát; a további kottamelléletek is általában egyvonalas g-re ill. közös do-ra transzponált vázlatok).

Kik Kodály mellett tanultunk és dolgoztunk, jól tudjuk, mennyire nem állhatta a dallamtörést és dallamcsonkítást. Mivel magyarázható tehát, hogy itt ő maga csonkít? Zeneszerzői megfontolásra is gondolhatnánk, hiszen a nagybőgőn megszólaló fél terjedelemben a dallam minden lényeges eleme benne van. De ennél is kézenfekvőbb a népzenei magyarázat: a jaj-nóta változatoknak a hosszúsága is változatos, odáig el, hogy egyik a másiknak akár felére is rövidülhet. Ilyen az arány Kodály témájának Maros-Magyaróról származó alábbi két változata között is (2. és 3. kotta). E dallamot Magyarón, énekelt formájában, „falu nótájá”-ként ismerik s arról nevezetes, hogy ott s még két szomszéd faluban – az egész magyar nyelvterületen is egyedülálló módon – szóló-kórus váltakozásban éneklék³.

Ugyanabból a magyar-román vegyeslakosságú faluból, Magyaróról, két ütemmel hosszabb hangszeres változat is van, amit román tánchoz, țigăneasca-hoz játszanak a zenészek. Ez a țigănească viszont csupán valamivel lassúbb tempójában (negyed=138) különbözik egy mezőbándi jártatos dallamtól (4. kotta).

Az előbbiekhöz viszonyítva a második soral kezdődik, ennek ellenére épnek és hiánytalan-